

Research Paper

The Semantic Aspects of the Word "Qol" (Speech) in the Holy Quran from the Point of View of Sia and Sunni Commentators

Mina Shamkhi^{*1}, Fatemeh Moradi Kohnaki², Fariba Foroughi Nasab³

¹ Associated Professor of Quranic and Hadith Sciences, Faculty of Theology and Islamic Sciences, Shahid Chamran University of Ahvaz, Ahvaz, Iran. m.shamkhi@scu.ac.ir

² Ph.D. student of Quranic and Hadith Sciences, Faculty of Theology and Islamic Sciences, Shahid Chamran University of Ahvaz, Ahvaz, Iran. 18nafas@gmail.com.

³ M.A. of Quranic and Hadith Sciences, Faculty of Theology and Islamic Sciences, Shahid Chamran University of Ahvaz, Ahvaz, Iran.

[10.22080/qhs.2023.22518.1134](https://doi.org/10.22080/qhs.2023.22518.1134)

Received:

October 22, 2021

Accepted:

December 12, 2022

Available online:

March 14, 2023

Keywords:

the Holy Quran; Vojouh and Nazaer (Aspects and Homologues); Qol; Commentators; Lexicographers.

Abstract

"Qol" is one of the most frequently used words in the Holy Quran, and this frequency makes it necessary to examine its semantic aspects. In examining the meanings of a word in the Qur'an, an attempt is made to discover all the meanings of that word in the context of the verse by using dictionaries and interpretations. Therefore, such studies can significantly solve the problem of understanding the meaning and purpose of some verses of the Holy Quran. The present study aims to extract and analyze the words of lexicographers and commentators in explaining the semantic aspects of "Qol" with a descriptive-analytical method. The obtained results indicate that this word is not specific to humans and speech, but according to lexicologists, it means inner speech, idea, opinion, full attention, limit, signification, suspicion, judgment, and attributing speech to another person. And from the point of view of the commentators, Qol has different meanings such as ordinary speech, unfamiliar speech, inner speech, belief, revelation, inspiration, will, judgment, creative answer, Jesus, Bi'tha, and punishment. Finally, the current research has divided these meanings into three types of conventional and unconventional speech (such as revelation), creation and the will to create things, and punishment and resurrection.

***Corresponding Author:** Mina Shamkhi

Address: Associated Professor of Quranic and Hadith Sciences, Faculty of Theology and Islamic Sciences, Shahid Chamran University of Ahvaz, Ahvaz, Iran

Email: m.shamkhi@scu.ac.ir

1. Introduction

The words of the Holy Quran have different meanings independently and in the context of the verses, hence doing research for understanding the meanings of the words in the Holy Quran is important. One of the sciences that have emerged in this field and is considered a prerequisite for translation, understanding, and interpretation of the Quran is the science of "Vojouh and Nazaer" (aspects and homologues) which dates back to the lifetime of the Prophet (PBUH). "Vojouh and Nazaer" means that despite the similarity in forms and sounds, a word can have different meanings when placed in different contexts of the Qur'anic verses. In Vojouh and Nazaer, Vojouh (aspects) refers to the meanings and Nazaer (homologues) refers to the words. In this science, all the meanings of a Quranic word are discovered in the context of the verses using interpretation books.

Therefore, this science is one of the ways of reaching the truth of the meaning and the main purpose of the words in the Holy Quran. In the division of meaning in the science of semantics, we face a variety of lexical relations, including synonymy, polysemy, semantic contradiction, semantic inclusion, and semantic conflict, and Vojouh and Nazaer (aspects and homologues) in the Qur'an can be regarded as polysemy. In examining polysemy at the vocabulary level, it should be noted that there are two types of polysemy: 1- simultaneous and 2- temporal. This means that a linguistic form can have several meanings at one point in time or have different meanings over time.

The word "Qol" (speech) is one of the Quranic words, which along with its derivatives, is used 1722 times in the Holy

Quran. The use of the word "Qol", along with other Quranic concepts, clarifies the special position of this word and the necessity of explaining all its meanings. Therefore, the most important aim of the current research is to investigate and analyze the different meanings of this word among linguists and commentators.

2. Method

The current research is a descriptive-analytical study. Data was collected based on lexical and interpretative sources, using the library method.

3. Results

In the Holy Quran, the word "Qol" is not used only in its usual meaning (speech); rather, other specific meanings have also been intended for this word. There are twelve cases for the use of this word in the Holy Quran, including ordinary speech; unconventional speech; soulful and inner speech; divine judgment; creative response; revelation and the Quran; punishment and promise of punishment; God's will; inspiration; and the existence of Jesus (PBUH), the Prophet (PBUH), and the Resurrection. Discovering these semantic aspects is effective in better understanding the divine purpose.

The word "Qol" had several meanings (verbal association) in its lexical usage, three of which were common with its semantic aspects in the Qur'an: speech, inner speech, and attributing the speech to someone. This word is not necessarily of speech but can be of action and behavior. For example, the cases in which the word "Qol" was used as divine decree and judgment, creative response, punishment, God's will, and the existence of Jesus (PBUH) and resurrection. Among

the meanings obtained for the word “Qol” in the interpretations of the Holy Quran, ordinary and common speech has the most semantic usage, and after this meaning, punishment and promise of punishment have the highest frequency.

4. Conclusion

According to the investigations carried out in the current research, it was found:

From the lexical point of view, the word “Qol” means combining words in the mind, opinion, suspicion, and paying full attention to the words of others. It can also mean declaration and its use, which is expressed as “Qaal” and “Haal”, or limit of speech and order expressed by speech.

The meanings obtained from the word “Qol” can be divided into three main branches:

A: Speech: 1- Normal and conventional, such as speaking of body parts; peaking to oneself or one's fellows, or unconventional and invisible speaking, such as speaking of hell; talking to the earth (creative response); attributing the speech to someone. 2- God's speech to humans, which is through revelation or inspiration, the result and benefit of which is either for the person himself or for the world, which

comes in the form of the Qur'an and the Holy Book and is called “Qol”.

B: Sometimes the creation, the will to create things, and Jesus are interpreted with the word “Qol” in the Qur'an.

C: Sometimes the word “Qol” means torment and resurrection.

5. Funding

There is no funding support.

6. Authors' contribution

1-Mina Shamkhi (Corresponding author)

2-Fatemeh Moradi Kohnaki

3-Fariba Foroughi Nasab

7. Conflict of interest

The authors declared no conflict of interest.

8. Acknowledgments

References

- Alousi, Seyyed Mahmoud, **Rooh al-Ma'ani fi Tafsir al-Qur'an al-Azim**, Ali Abd al-Bari's research, first edition, Beirut, Dar al-Kitab Al-Alamiya, 1415 A.H.
- Zamakhshari, Mahmoud bin Umar, **Al-Kashf al-Haqaiq Ghwamaz al-Tanzir**, third edition, Beirut, Dar al-Kitab al-Arabi, 1407 AH.
- Fakhrrazi, Muhammad bin Umar, **Al-Mafiyat al-Gheeb**, 3rd edition, Beirut, Darahiya al-Trath al-Arabi, 1420 A.H.
- Tabatabayi, Seyyed Mohammad Hossein, **Al-Mizan fi Tafsir al-Qur'an**, fifth edition, Qom, Islamic Publications Office of the Qom Seminary Society of Teachers, 1417 AH.
- Tabarsi, Fazl bin Hasan, **Majma al-Bayan fi Tafsir al-Qur'an**, research: Mohammad Javad Balaghi, third edition, Tehran, Nasser Khosrow Publishing House, 1372.
- Tousi, Muhammad bin Hasan, **Al-Tabyan fi Tafsir al-Qur'an**, research: Ahmed Qasir Aamili, first edition, Beirut, Darahia Al-Tarath Al-Arabi, Beta.
- Mustafawi, Hassan, **Al-Habiq fi Kalamat al-Qur'an al-Karim**, 3rd edition, Beirut, Dar al-Ketub al-Elamiya, Allameh Mustafawi's publishing center, 1430 A.H.
- Firouzabadi, Mohammad bin Yaqub, **Al-Qamoos-ul-Mahait**, Beirut, Dar-ul-Marafa, Beta.
- Abdul Tawab, Ramadan, **Discussions in Fiqh al-Laghh and Arabic Linguistics**, translated by Hamid Reza Sheikhi, Tehran, Astan Quds Razavi Publishing House, 1367.
- Tarihi, Fakhreddin, **Majmaal Al-Bahrin**, researcher/editor: Hosseini Ashkouri, Ahmed, third edition, Tehran, Mortazavi publisher, 1375.
- Safavi, Koresh, **An Introduction to Semantics**, first edition, Tehran, Surah Mehr Publications, 1379.
- Ragheb, Hossein bin Mohammad, **Mufardat al-Alfaz al-Qur'an**, researcher/editor: Davudi, Safwan Adnan, first edition, Beirut, Dar al-Qalam, 1412 AH.
- Azhari, Mohammad bin Ahmad, **Tahzib al-Lagha**, research by Mohammad Awad Marab, first edition, Beirut, Dar Ihaa al-Tarath al-Arabi, 2001.
- Al-Awa, Salvi Mohammad, **Linguistic study of objects and similes in the Holy Quran**, translated by Hossein Seidi, first edition, Tehran, Quds Razavi Publishing House, 1382.
- Al-Munjad, Mohammad Nooruddin, **Al-Ashtrak al-Fazhi in Al-Qur'an al-Karim between theory and application**, first edition, Beirut, Dar al-Fikr, 1999.

وجوه معنایی واژه «قول» در قرآن کریم از دیدگاه مفسران فریقین

مینا شمخی^{۱*}، فاطمه مرادی کهنکی^۲، فریبا فروغی نسب^۳

^۱ دانشجوی دکتری علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه شهید چمران اهواز، اهواز، ایران. m.shamkhi@scu.ac.ir
^۲ دانشجوی دکتری علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه شهید چمران اهواز، اهواز، ایران. 18nafas@gmail.com
^۳ کارشناس ارشد علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه شهید چمران اهواز، اهواز، ایران.

10.22080/qhs.2023.22518.1134

چکیده

«قول» از واژگان پرکاربرد قرآن کریم است که این فراوانی کاربرد، بررسی وجوه معنایی آن را ضروری می‌نماید. در بررسی وجوه معنایی یک واژه در قرآن، تلاش می‌شود با استفاده از کتب لغت و تفاسیر، تمام معانی آن واژه در بافت آیه کشف شود. از این رو، این‌گونه بررسی‌ها، می‌تواند تا حد چشم‌گیری مشکل فهم معنا و مقصود برخی آیات قرآن کریم را برطرف سازد. پژوهش حاضر در صدد است با روش توصیفی-تحلیلی، سخنان لغویون و مفسران را در تبیین وجوه معنایی «قول»، استخراج و مورد بررسی و تحلیل قرار دهد. نتایج به‌دست‌آمده حاکی از آن است که این واژه اختصاص به انسان و تکلم ندارد، بلکه از نظر لغت‌شناسان دارای معانی قول نفسی، عقیده، رأی، توجه کامل، حد، دلالت، ظن و حکم و نسبت دادن سخن به شخصی می‌باشد و از منظر مفسران معانی مختلفی چون سخن معمولی، سخن غیر مأنوس، قول نفسی، اعتقاد، وحی، الهام، اراده، قضا، اجابت تکوینی، حضرت عیسی، بعثت و عذاب را دارد. در نهایت نگاشته پیش رو این معانی را به سه قسم سخن گفتن متعارف و نامأنوس (مانند وحی)، خلقت و اراده آفرینش اشیا و عذاب و قیامت تقسیم‌بندی کرده است.

تاریخ دریافت:

۳۰ مهر ۱۴۰۰

تاریخ پذیرش:

۲۱ آذر ۱۴۰۱

تاریخ انتشار:

۲۳ اسفند ۱۴۰۱

کلیدواژه‌ها:

قرآن کریم؛ وجوه و نظایر؛ قول؛ مفسران؛ لغت‌شناسان.

* نویسنده مسئول: مینا شمخی

آدرس: دانشجویان علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه شهید چمران اهواز، اهواز، ایران
 ایمیل: m.shamkhi@scu.ac.ir

۱ مقدمه

واژه قول یکی از واژگان قرآنی است که با مشتقاتش ۱۷۲۲ بار در قرآن کریم استفاده شده است. کاربرد زیاد واژه قول در کنار دیگر مفاهیم قرآنی، جایگاه خاص این واژه و ضرورت تبیین تمام معانی آن را روشن می‌سازد. این واژه در زبان فارسی فقط به معنای سخن که جنبه لفظی دارد به کار می‌رود، ولی در زبان عربی معانی مختلفی دارد که با توجه به سیاق آیات قرآن باید به آن‌ها توجه داشت و آن‌ها را به مخاطبان عرضه کرد تا کلام خداوند را بهتر درک کنند.

با توجه به آنچه گفته شد مهم‌ترین هدف تحقیق حاضر، بررسی و تحلیل وجوه مختلف معنایی این کلمه نزد لغویان و مفسران است که با ابزار کتابخانه‌ای این داده‌ها گردآوری و با روش توصیفی-تحلیلی مورد پردازش قرار خواهند گرفت و به این پرسش، پاسخ داده خواهد شد که واژه «قول» چه کاربردهای معنایی در قرآن کریم دارد؟

۲ پیشینه پژوهش

در زمینه معناشناسی و بررسی وجوه و نظایر برخی واژگان در قرآن، کتب و مقالاتی چند نگارش یافته است. جست‌وجوها نشان می‌دهد از نزدیک‌ترین پژوهش‌ها به پژوهش حاضر می‌توان به این موارد اشاره کرد:

۱- مقاله «معناشناسی قول حسن در قرآن کریم» که توسط حمید محمدی راد و همکاران او نوشته شده و در آن به مصادیق قول أحسن، قول لین، قول بلیغ و چگونگی سخن گفتن پرداخته شده و درباره وجوه این کلمه و همچنین بررسی آن نزد مفسران سخنی گفته نشده است.

۲- مقاله «وجوه معنایی قول أحسن (مطالعه موردی آیه ۱۸ سوره زمر)» نوشته سید مهدی مرتضوی و همکاران؛ همان‌طور که از اسم مقاله پیداست نگارندگان فقط آیه ۱۸ سوره زمر را مورد نقد و بررسی قرار داده‌اند.

خداوند برای رساندن آدمیان به سوی «کمال» و «سعادت»، قرآن را که حاوی جامع‌ترین آموزه‌های دینی است، فرو فرستاد. بهره‌برداری از این آموزه‌ها هنگامی میسر می‌شود که حقایق قرآن، آن‌گونه که هست، شناخته شود. از آنجایی که واژگان قرآن کریم به صورت مستقل و در بافت متن، دارای معانی متفاوتی هستند، پژوهش پیرامون شناخت معانی واژگان قرآن کریم ضرورت می‌یابد. یکی از دانش‌هایی که در حوزه معناشناسی قرآن به ظهور رسیده و پیش‌نیاز ترجمه، فهم و تفسیر قرآن به شمار می‌رود، علم «وجوه و نظایر» است که از دانش‌های کهن اسلامی بوده و پیشینه آن به زمان حیات پیامبر (ص) می‌رسد و از سده‌های نخستین هجری به صورت ویژه مورد توجه قرآن‌پژوهان قرار گرفته است (بستانی، ۱۳۹۵: ۳).

وجوه و نظایر یعنی اینکه یک واژه در بافت آیه‌های قرآن چنان جای می‌گیرد که با وجود شباهت در لفظ و آوا، در هر بافت، معنایی متفاوت پیدا می‌کند. در وجوه و نظایر، مراد از وجوه، معانی و مراد از نظایر، واژگان‌اند. در این علم با استفاده از کتب لغت و تفاسیر، تمام معانی یک واژه قرآنی در بافت آیات کشف می‌شوند. لذا این دانش یکی از راه‌های دستیابی به حقیقت معنا و مقصود اصلی واژگان در قرآن کریم است. در تقسیم‌بندی معنی در دانش معناشناسی با انواع روابط واژگانی که عبارت‌اند از: هم‌معنایی، چندمعنایی، تناقض معنایی، شمول معنایی و تضاد معنایی روبه‌رو هستیم که وجوه و نظایر در قرآن کریم را می‌توان از نوع چند معنایی به شمار آورد. در بررسی چند معنایی در سطح واژگان باید به این نکته توجه داشت که دو نوع چند معنایی وجود دارد: ۱- هم‌زمانی ۲- در زمانی. یعنی یک صورت زبانی می‌تواند در یک مقطع زمانی از چند معنا برخوردار باشد و یا در طول زمان، معانی متفاوتی بیابد (صفوی، ۱۳۷۹: ۱۱۳).

۳- مقاله «بررسی تطبیقی استعارة مفهومی «قول» و «کلام» در قرآن کریم» که توسط فاطمه حبیبی و همکاران نوشته شده و در آن به استعاره‌ها پرداخته شده است.

۴- مقاله «تبیین معناشناختی آثار قول از دیدگاه قرآن کریم» که توسط مهدی مطیعی و همکاران نگارش یافته و در آن وجوه واژه قول مورد بررسی قرار نگرفته بلکه تمرکز نگارندگان بر آثار قول بوده است.

۵- مقاله «معناشناسی توصیفی قول سدید در قرآن کریم» نوشته مرتضی ساجینی و همکاران که در آن ترکیب قول سدید و واژگان همنشین و جانشین با آن بررسی شده است.

۶- علاوه بر مقالات فوق، پایان‌نامه‌ای با عنوان «معناشناسی واژه قول با تأکید بر اوصاف آن در قرآن کریم» توسط فریبا فروغی‌نسب و مینا شمخی در دانشگاه شهید چمران نگاشته شده که در آن همه وجوه واژه نیامده و قول مفسران نیز تجزیه و تحلیل نشده است. واژه قول که اصلی‌ترین معنای لغوی آن، سخن و کلام است، تاکنون با این نگاه مورد پژوهش قرار نگرفته است.

۳ تعریف اشتراک لفظی و چند معنایی و تفاوت آن‌ها

اشتراک لفظی یعنی یک لفظ چند معنا داشته باشد. دانشمندان اصول نحو در تعریف اشتراک لفظی گفته‌اند: «لفظ مشترک، لفظی است که در نظر اهل زبان بر دو معنای مختلف یا بیشتر، به طور یکسان و برابر دلالت کند» (عبدالطوب، ۱۳۶۷: ۳۶۶). نورالدین المنجد از زبان‌شناسان معاصر در تعریف اشتراک لفظی می‌گوید: «مشترک لفظی واژه مفردی است که با همان حروف و حرکات و در یک محیط و نیز در یک زمان، بر دو یا بیش از دو معنا دلالت کند؛ در صورتی که میان این معنای رابطه بالغي یا معنوی وجود نداشته باشد» (المنجد، ۱۹۹۹: ۳۷).

زبان‌شناسان گذشته، میان اشتراک لفظی و چند معنایی، تفاوتی قائل نشده‌اند و از پدیده چند معنایی، سخنی به میان نیاورده‌اند. حال آن که زبان‌شناسان معاصر، بر این باورند که در بررسی اشتراک لفظی، باید میان دو اصطلاح «چند معنایی» و «اشتراک لفظی» فرق گذاشت؛ وقتی گفته می‌شود این واژه مشترک لفظی به شمار می‌آید یعنی در اصل «دو واژه قاموسی است که تصادفاً ساختار واحدی دارند» (العوا، ۱۳۸۲: ۵۸). اما چند معنایی «اصطلاحی است که در تحلیل معنایی، بر یک واژه قاموسی که در بردارنده معانی مختلف است، اطلاق می‌شود» (همان). بنابراین اگر دو واژه به دو اصل مختلف از هم برگردد، مشترک لفظی به شمار می‌آید و اگر دو واژه به یک ریشه برگردد در حوزه چند معنایی قرار می‌گیرد.

همچنین در تفاوت بین وجوه معنایی و مشترک لفظی می‌توان گفت که وجوه در برابر مشترک لفظی (همچون عین) به کار می‌رود؛ چرا که در مشترک لفظی همه معانی بر اساس وضع لغوی است، اما در وجوه، معانی لفظ بر اساس کاربرد و استعمال است؛ به این معنی که استعمال لفظ در معانی متفاوت، استعمال لفظ در «موضوع له» کلمه نیست بلکه «مستعمل فیه» آن کلمه می‌باشد. همچنین این قاعده با مشترک معنوی نیز متفاوت است؛ چرا که در اشتراک معنوی (همچون وجود) یک لفظ برای یک معنای کلی وضع می‌شود که جامع دو یا چند معنای دیگر باشد در حالی که وجوه معنایی اولاً از مقوله وضع نیست و ثانیاً چنین معنای کلی در آن لحاظ نشده است.

۴ هیأت‌های ماده «ق. و. ل» و مشتقات آن در قرآن کریم

واژه «قول»، مصدر ثلاثی مجرد از «قُلْتُ اَقُولُ قولاً» است (ابن‌درید، ۱۹۸۷: ۹۷۶/۲). واژه‌شناسان معتقدند از ریشه فعل «قال»، که اجوف واوی بوده (ق و ل) گرفته شده و وزن فعلی و صرفی آن «قال یقول قولاً و مقالاً و مقالة» است (جوهری، ۱۴۰۷: ۱۴۰۷).

۵ معانی لغوی قول «اشترک لفظی»

لغت‌شناسان برای واژه «قول» معانی متعددی بیان کرده‌اند که عبارت‌اند از:

الف) گفتار و سخن

اصلی‌ترین معنی واژه «قول»، گفتار و سخن است. برخی از لغویان در تعریف آن گفته‌اند: کلام یا هر لفظی است که زبان آن را افشاء می‌کند، خواه آن کلام تمام باشد یا ناقص (ابن فارس، بی‌تا: ۴۳/۵؛ فیروزآبادی، بی‌تا: ۶۰۴/۳؛ ابن منظور، ۱۴۱۴: ۵۷۲/۱۱؛ قرشی، ۱۳۷۱: ۴۵/۶). این کلمه در وجوه مختلف کاربرد دارد و وجه اصلی‌اش آن است که متکلم حروف را با هم ترکیب کرده و کلماتی را برای رسیدن به هدفی خاص (خواه این کلمات مفرد، جمع و یا به صورت مرکب باشند) در کنار هم قرار دهد (راغب، ۱۴۱۲: ۶۸۸). بنابراین می‌توان گفت اولین معنای قول، همان ترکیب‌بندی در ذهن و سپس بیان کامل یا ناقص است.

ب) قول نفسی و باطنی

به چیزی که در نفس و جان آدمی قبل از بیان کردن با لفظ متصور می‌شود، «قول» می‌گویند. [کلمات متصور در ذهن که خود آغاز گفتن است] مثل عبارت: «فی نفسی قَوْلٌ لَمْ أَظْهَرْهَا» (همان).

قول نفسی در حقیقت مدلول و معنای الفاظ است؛ یعنی مفاهیمی که در نفس انسان یا قوه دراکه او وجود دارند و الفاظ تنها تعبیری از آن مفاهیم هستند (رک: غزالی، بی‌تا: ۲۲۸/۱). در آیه ۱۳ ملک نیز به وجود این نوع قول اشاره شده است: «وَأَسْرُوا قَوْلَكُمْ أَوِ اجْهَرُوا بِهِ إِنَّهُ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ».

ج) عقیده و رأی

واژه «قَوْلٌ»، برای آرا و عقاید به کار می‌رود. مثل عبارت: «هَذَا قَوْلُ فُلَانٍ»: این رأی و عقیده فلان شخص است (زمخشری، ۱۹۷۹: ۵۲۸)؛ و یا «فُلَانٌ يَقُولُ بِقَوْلِ أَبِي حَنِيفَةَ» یعنی: او بنا به اعتقاد

۱۸۰۶/۵؛ فیومی، ۱۴۱۴: ۵۱۹/۲). این واژه به تنهایی ۵۲ بار و با مشتقاتش ۱۷۲۲ بار در ۸۴ سوره و ۱۳۸۳ آیه، به صورت مستقل یا ترکیب‌های وصفی و اضافی به کار رفته است (عبدالباقی، ۱۴۰۸: ۷۳۳-۷۳۲).

افعال این واژه در قرآن، اکثراً ثلاثی مجرد بوده و در دو مورد از باب تفعّل آمده است. همچنین اسم فاعل آن (قائل)، پنج بار در قرآن آمده که یک بار به صورت «قائلها» (مومنون/۱۰۰) و سه بار به صورت «قائلٌ» به معنی گوینده به کار رفته (کهف/۱۹؛ صافات/۵۱؛ یوسف/۱۰)، همچنین یک بار به صورت «قائلون» از ریشه «قیل» به معنی استراحت و آرامش در قرآن آمده است (الاعراف/۴).

«قُلٌ» صیغه امر از فعل «قال»، ۳۱۴ بار به صورت «قُلٌ» و هجده بار به صورت «قُلٌّ» به کار رفته است. «الأقوال» بر وزن افاعیل، جمع‌الجمع «قول» است و فقط یک بار در قرآن به کار رفته است (الحاقه/۴۴).

«قیل» به صورت صیغه مجهول، ۴۹ بار در قرآن ذکر شده است (عبدالباقی، ۱۴۰۸: ۷۳۲-۷۳۱)؛ که برخی لغویان و مفسران گفته‌اند: «القیل مصدر كالقول» (طریحی، ۱۳۷۵: ۴۷۵/۵؛ طباطبایی، ۱۴۱۷: ۱۲۳/۱۹؛ مکارم شیرازی، ۱۳۷۴: ۲۱۶/۲۳) و یک بار نیز به صورت «قَبِيلَهُ» به کار رفته است (زخرف/۸۸). بسیاری از مترجمان «قبیله» را همان معنی اصلی «قول» یعنی گفتار و برخی نیز گفتار شاکیه (مشکینی، ۱۳۸۱: ۴۹۵) ترجمه کرده‌اند.

«تَقَوْلٌ» بر وزن تفعّل، ماضی باب تفعّل است که یک بار به صورت «تَقَوْلٌ» (الحاقه/۴۴) و یک بار هم به صورت «تَقَوْلَهُ» (طور/۳۳) آمده است. واژه «مقیل» اسم مکان از ریشه «قیل»، به معنی محل و موضع استراحت (قرشی، ۱۳۷۱: ۶۹/۶)، فقط یک بار در قرآن آمده است: «مَقِيلًا» (الفرقان/۲۴).

ابوحنیفه سخن می‌گوید و پیرو او است (ابن جنی، ۱۳۷۱: ۱۸/۱؛ راغب، ۱۴۱۲: ۶۸۸). عقیده و قول همان ترکیب کلام‌های متعدّد است که در وجود صاحب قول، بوده و به آن‌ها ملتزم است.

د) دلالت بر چیزی

علاوه بر موارد فوق، واژه «قول» برای دلالت بر چیزی به کار می‌رود. مثل سخن شاعر که گفته است:

«امتلاً الحوض و قال قطني مهلاً رویدا قد ملأت بطنی»

حوض پر شده گفت: مرا بس است، مهلتی دیگر، بس است که شکم خود را پر نموده‌ام. (دلالت بر کفایت امر می‌کند) (ابن شهر آشوب، ۱۳۶۹: ۱۱۳/۲؛ راغب، ۱۴۱۲: ۶۸۸).

این معنا در آیه «يَوْمَ نَقُولُ لِجَهَنَّمَ هَلِ امْتَلَأْتِ وَ تَقُولُ هَلْ مِنْ مَزِيدٍ» (ق/۳۰) نیز به کار رفته است. یعنی جهنّم از نظر وسعت و عظمت مانند يك موجود دارای نطق است که هرگاه به او گفته شود: آیا پر شده‌ای؟ گوید: پر نشده‌ام و هنوز گنجایش بسیاری دارم. در این آیه زبان حال جهنّم بیان شده است (طبرسی، ۱۳۷۲: ۲۲۱/۹). بنابراین فعل «تقول» برای دلالت بر چیزی به کار رفته و آن پر شدن است، یا می‌توان گفت همان زبان حال حوض و جهنّم است که با ناظر خود و خداوند حرف می‌زند.

ه) توجّه کامل

یکی دیگر از معانی لغوی «قول»، توجّه دقیق، همراه با نکته‌سنجی و ریزبینی است. چنان‌که گفته می‌شود: «فلان يَقُولُ بكذا» (راغب، ۱۴۱۲: ۶۸۸؛ زبیدی، ۱۴۱۴: ۶۳۷/۱۵) یعنی او با ظرافت خاصی به مسأله توجّه می‌کند.

و) حد

علمای منطق واژه «قول» را در معنی «حد» به کار می‌برند و می‌گویند: «قول الجوهر كذا و قول العرض كذا»: یعنی حدّ جوهر و حدّ عرض این است (راغب، ۱۴۱۲: ۶۸۹). لازم به ذکر است که حد از اقسام تعریف در علم منطق است و قول در این‌جا

بر ماهیت شیء دلالت می‌کند (ابن‌سینا، ۱۴۳۵: ۱۱). حال اگر مشتمل بر تمام ذاتیات معرّف باشد، حدّ تام و اگر مشتمل بر تمام ذاتیات معرّف نباشد، حدّ ناقص نام دارد (رک: فارابی، ۱۹۸۵: ۸۵/۱).

ز) ظنّ

گاهی «قول» به معنای «ظنّ» یعنی گمان و خیال می‌آید و مانند آن عمل می‌کند؛ به شرط این‌که با لفظ استقبال در مخاطبی که مسبوق به استفهام باشد بیاید و در میان استفهام و فعل، فاصله‌ای به جز ظرف نباشد. مانند: «أَتَقُولُ زیداً مُنْطَلِقاً» که به معنای «أَتَظُنُّهُ مُنْطَلِقاً» می‌باشد (بستانی، ۱۳۷۵: ۶۷۹).

ح) حکم

یکی دیگر از معانی لغوی «قول»، حکم است. در حدیث آمده: «سُبْحَانَ الَّذِي تَعَطَّفَ بِالْعِزِّ وَ قَالَ بِهِ» یعنی «أحبه و اختصه لنفسه كما يقال فلان يقول بفلان» که درواقع به معنای حکم به کار رفته است (طریحی، ۱۳۷۵: ۴۵۸/۵؛ ابن‌اثیر، ۱۳۶۷: ۱۲۳/۴). یا در زبان عرب گفته می‌شود: «اقتیلا الشیء» یعنی: بر آن چیز حکم کرد (بستانی، ۱۳۷۵: ۱۰۹).

ط) استعمال «قول» به صورت مجاز

واژه «قول» به صورت مجاز در بیشتر افعال استعمال می‌شود؛ مثلاً گفته می‌شود: «قَالَ برأسه» یعنی اشاره کرد، «قَالَ برجله» یعنی راه رفت. طریحی از ابن‌انباری معنی «أقبل و مال» را برای «قَالَ» بیان می‌کند (طریحی، ۱۳۷۵: ۴۵۸/۵).

ی) نسبت دادن سخن به کسی

در زبان عرب «قول» به معنای نسبت دادن سخن به شخصی آمده است. به عنوان مثال گفته شده است: «إِقْوَالاً فلاناً ما لم یَقُلْ» (بستانی، ۱۳۷۵: ۱۰۹).

با تدبّر در اقوال لغویان مشخص می‌شود که کلمه قول یا به معنای ترکیب‌بندی کلام در ذهن، عقیده (طبق یک نظر)، ظن و گمان، توجّه کامل به اقوال دیگران، بیان و استعمال آن به صورت قال و

۶٫۱ سخن معمولی و متداول

واژه قول با همان معنای اصلی و ظاهری خود که سخن معمولی و متداول است بیشترین کاربرد را در قرآن کریم داشته است. در سوره بقره آمده: «قَوْلٌ مَّعْرُوفٌ وَ مَغْفِرَةٌ خَيْرٌ مِنْ صَدَقَةٍ يَتَّبَعُهَا أَدَىٰ وَ اللّٰهُ عَنِّي حَلِيمٌ» (بقره/۲۶۳). برخی گفته‌اند «قول» معروف، به معنای سخن نیکو است (ماوردی، بی‌تا: ۳۳۷/۱؛ آلوسی، ۱۴۱۵: ۳۴/۲). همچنین، به سخن زیبایی که قلب‌ها آن را می‌پذیرند (ابوالسعود، بی‌تا: ۲۵۸/۱؛ فخررازی، ۱۴۲۰: ۴۳/۷). یا سخن زیبایی که هیچ‌گونه زشتی در آن نباشد، معنا شده است (طبرسی، ۱۳۷۲: ۶۴۸/۲). ضحاک آن را به معنای اصلاح ذات البین دانسته است (همان). علامه طباطبایی گفته قول معروف آن سخنی است که مردم بر حسب عادت آن را غیر معمولی ندانند (طباطبایی، ۱۴۱۷: ۳۸۹/۲). بنابراین یکی از وجوه قول، سخن‌گفتن معمولی و متداول است که در مواجهه با اعمال یا گفتار دیگران صورت می‌گیرد.

۶٫۲ قول نفسی و باطنی

وجه دیگری که برای واژه «قول» ذکر شده، قول نفسی و باطنی است که در آیه «... وَ إِذَا جَاءُوكَ حَيَّوْكَ بِمَا لَمْ يُحَيِّكَ بِهِ اللّٰهُ وَ يَقُولُونَ فِيْ اَنْفُسِهِمْ لَوْ لَا يُعَذِّبُنَا اللّٰهُ بِمَا نَقُولُ ...» (مجادله/۸) می‌تواند به این معنا باشد. برای قول نفسی در این آیه، سه معنا بیان شده است:

۱- دل: به آنچه در ذهن و قلب خطور می‌کند «قول» گفته شده است (قرشی، ۱۳۷۱: ۴۶/۶). علامه و مکارم شیرازی نیز آن را به همین معنا دانسته‌اند (طباطبایی، ۱۴۱۷: ۱۸۷/۱۹؛ مکارم شیرازی، ۱۳۷۴: ۴۳۳/۲۳).

۲- نزد خود: در جمع خودشان می‌گویند که چرا خداوند ما را مجازات نمی‌کند (فخررازی، ۱۴۲۰: ۴۹۱/۲۹؛ آلوسی، ۱۴۱۵: ۲۲۱/۱۴؛ طبرسی، ۱۳۷۲: ۳۷۷/۹؛ کاشانی، ۱۳۳۶: ۲۰۴/۹؛ طیب، ۱۳۷۸: ۴۵۳/۱۲).

حال، یا یا به معنای حد و اندازه سخن و یا حکمی است که توسط سخن بیان می‌شود.

۵٫۱ تفاوت «قول» با «قیل» و «قال»

برخی واژه‌شناسان معتقدند: «قول» در خیر به کار می‌رود و «قال» و «قیل» در شر (فیروزآبادی، بی‌تا: ۶۰۴/۳) و گفته‌اند: «قول»، مصدر است و «قال و قیل» دو اسم هستند که در اصل دو فعل ماضی بوده که به صورت اسم استعمال شده‌اند (فیومی، ۱۴۱۴: ۵۱۹/۲؛ فیروزآبادی، بی‌تا: ۶۰۴/۳). جوهری می‌گوید: «كَثُرَ الْقَيْلُ وَ الْقَالُ» (جوهری: ۱۴۰۷، ۱۸۰۶/۵) یعنی گفته‌های مردم زیاد شد.

در حدیثی نقل کرده‌اند که پیامبر(ص) ما را از قیل و قال و فساد مال و زیاد سؤال کردن نهی فرمود. به ایشان گفتند: ای رسول خدا این سخن در کجای کتاب خدا آمده است؟ پیامبر(ص)، آیات ۱۱۴ نساء و ۱۰۱ مائده را قرائت کردند (کلینی، ۱۴۰۷: ۶۰/۱؛ طوسی، ۱۴۰۷: ۲۳۱/۷؛ فیض کاشانی، ۱۴۰۶: ۲۶۹/۱). طبق این حدیث و با استناد به آیات فوق، نجوای زیاد و سؤال‌های بی‌جا، از مصادیق «قیل و قال»، به شمار آمده و نهی شده چراکه همان نجوای زیاد است.

۶ وجوه قول در قرآن کریم

در اصطلاح، «قول»، لفظی مرکب در موضوعی که بیان شده یا مفهوم مرکب عقلی در یک موضوع معقول است (جرجانی، بی‌تا: ۷۸/۱). همچنین در معنای آن گفته‌اند: «ابراز مقصود است با هر وسیله‌ای که باشد و نه اختصاص به انسان دارد و نه تنها با زبان و گوش گفته و شنیده می‌شود، بلکه متناسب با دو طرف تفهیم و تفاهم که ممکن است گوینده آن خدا، ملائکه، انسان و موجودات طبیعی باشند، با گفتار، کردار، رفتار یا با ایجاد امر تکوینی تحقق می‌یابد» (مصطفوی، ۱۴۳۰: ۳۷۶/۹). پس می‌توان گفت قول، لفظی مرکب در موضوعی است که متناسب طرفین است و اختصاص به انسان ندارد.

نفس و ترک راحت و سنگینی بر امت از جهت اجرای اوامر و نواهی است (طبرسی، ۱۳۷۲: ۵۷۰/۱۰).

ج) در آیه «إِنَّهُ لَقَوْلُ فَصْلٍ» (طارق/۱۳) نیز «قول» به معنای «قرآن» به کار رفته که با صفت فصل آمده است (همان، ۲۶۱). اکثر مفسران، «قول فصل» را به معنای قرآن گرفته‌اند، زیرا قرآن، جداکننده حق و باطل است، همان‌طور که بر این مبنا فرقان نیز نامیده شده است (طبرسی، ۱۳۷۲: ۷۱۶/۱۰؛ طباطبایی، ۱۴۱۷: ۲۶۱/۲۰؛ فخررازی، ۱۴۲۰: ۱۲۳/۳۱؛ بغوی، ۱۴۲۰: ۲۴۰/۵؛ ثعالبی، ۱۴۱۸: ۵۷۶/۵).

د) در آیه «وَلَقَدْ وَصَّلْنَا لَهُمُ الْقَوْلَ لَعَلَّهُمْ يَتَذَكَّرُونَ» (قصص/۵۱) نیز «قول» به معنای قرآن آمده است. با توجه به این‌که آیات قرآن پی در پی نازل شده و دارای وعد و وعید، قصص، عبرت‌ها، حکمت‌ها و مواظ است، بسیاری از مفسران منظور از «قول» را در اینجا، قرآن می‌دانند و عبارت «وَصَّلْنَا لَهُمُ الْقَوْلَ» را به معنی «انزلنا القول» گرفته‌اند (طبرسی، ۱۳۷۲: ۴۰۳/۷؛ طباطبایی، ۱۴۱۷: ۵۴/۱۶؛ فخررازی، ۱۴۲۰: ۶۰۸/۲۴؛ آلوسی، ۱۴۱۵: ۳۰/۱۰؛ زمخشری، ۱۴۰۷: ۴۲۱/۳؛ شبر، ۱۴۰۷: ۳۰/۵؛ ابن‌قتیبه، بی‌تا: ۲۸۴/۱؛ فراء، ۱۹۸۰: ۳۰۷/۲؛ سمرقندی، بی‌تا: ۵۶۹/۳). با توجه به شواهدی که از قرآن کریم ارائه شد، یکی از وجوه معنایی واژه «قول»، همان سخن خداوند است که گاهی به یک قسمت از آن و گاهی به همه آن، قرآن گفته می‌شود.

۶٫۴ الهام

واژه «قَوْل» در قرآن به معنای «الهام» نیز به کار رفته است: «حَتَّىٰ إِذَا بَلَغَ مَرْبَ السَّمْسِ وَجَدَهَا تَعْرُبُ فِي عَيْنٍ حَمِئَةٍ وَوَجَدَ عِنْدَهَا قَوْمًا قَلِيلًا يَا ذَا الْقُرْآنِ إِنَّمَا أَنْ تَعْدَبَ وَإِنَّمَا أَنْ تَتَّخِذَ فِيهِمْ حُسْنًا» (الکھف/۸۶). برخی از مفسران «قلنا» در این آیه را سخن گفتن به صورت «الهام» (حقی بروسوی، بی‌تا: ۲۹۳/۵؛ مراغی، بی‌تا: ۱۶/۱۶؛ میرزا خسروانی، ۱۳۹۰: ۳۳۷/۵) و برخی دیگر به معنای القا دانسته‌اند (ابن‌عاشور، بی‌تا: ۱۲۸/۱۵). طبرسی از ابن‌انباری نقل می‌کند که اگر ذوالقرنین پیامبر بوده منظور از «قلنا»، تکلیم یا وحی

۳- **اعتقاد:** از نظر راغب قول نفسی در این آیه دلالت بر اعتقاد دارد، یعنی بنا بر اعتقاد خود می‌گویند چرا خداوند ما را مجازات نمی‌کند (راغب، ۱۴۱۲: ۶۸۸). از آنجایی که منافقان اعتقاد صحیحی به خداوند نداشته‌اند، چراکه اگر اعتقاد داشتند ایمان می‌آوردند و تقاضای عذاب نمی‌کردند، بنابراین راه جمع سه قول این‌گونه است که سخن نفسی در بین خودشان از اعتقادات ناصحیح آن‌ها نشأت گرفته است.

۶٫۳ وحی و قرآن

یکی دیگر از وجوه معنایی «قول»، وحی و قرآن است. قرآن کریم در چندین آیه، وحی را قول خداوند می‌خواند:

الف) عبارت «إِنَّهُ لَقَوْلُ رَسُولٍ كَرِيمٍ» در دو آیه ۱۹ تکویر و ۴۰ حاقه تکرار شده است. برخی مفسران منظور از «قول» در آیه ۱۹ سوره تکویر را وحی و منظور از «رسول» را جبرئیل می‌دانند (زمخشری، ۱۴۰۷: ۷۱۱/۴؛ آلوسی، ۱۴۱۵: ۲۶۴/۱۵؛ فخررازی، ۱۴۲۰: ۶۹/۳۱؛ طبرسی، ۱۳۷۲: ۳۳۷/۲۶؛ طنطاوی، بی‌تا: ۳۰۲/۱۵؛ واحدی نیشابوری، ۱۴۱۵: ۱۱۷۹/۲). در آیه ۴۰ حاقه نیز بیش‌تر مفسران منظور از قول را قرآن و رسول کریم را «پیامبر(ص)» می‌دانند؛ به دلایلی مانند: سیاق آیات قبل و بعد و این‌که جبرئیل با اوصاف شعر و کهنات، وصف نشده و عرب‌ها این صفات را برای پیامبر(ص) به کار می‌بردند (زمخشری، ۱۴۰۷: ۶۰۶/۴؛ فخررازی، ۱۴۲۰: ۶۳۳/۳۰؛ بغدادی، ۱۴۱۵: ۳۳۷/۴).

ب) در آیه «إِنَّا سَنُلْقِي عَلَيْكَ قَوْلًا ثَقِيلًا» (مزل/۵) علامه طباطبایی، مراد از «قول» را «قرآن» می‌داند که به اعتبار دشواری درک حقایق آن و سختی امثال فرمان‌هایش، «قول ثقیل» خوانده شده است (طباطبایی، ۱۴۱۷: ۶۲/۲۰). طبرسی نیز آن را قرآن دانسته است و از قول قتاده آورده است که سنگینی بر آن حضرت از جهت تبلیغ و تبعات آن مانند اذیت و آزار دیدن از سوی مشرکان و جهاد با

بحث، کلامی تمثیلی است، می‌خواهد بفرماید: افاضه وجود، از ناحیه خدا به هر چیزی که موجود می‌شود، به جز ذات متعالی خدا به هیچ چیز دیگر احتیاج ندارد و چون ذات خداوندی، هستی آن را اراده کند، بدون تَخَلُّف و درنگ موجود می‌شود (رک: همان، ۱۱۵/۱۷). طبرسی نیز کاربرد «يقول» را برای تعبیر از اراده خداوند می‌داند (طبرسی، ۱۳۷۲: ۶۷۹/۸). بنابراین در آیات فوق، با توجه به نظر برخی از مفسران، کاربرد واژه‌های «قُلْنَا» و «قَوْلُنَا» برای بیان «اراده خداوند» بوده است.

۶،۶ حکم و قضای الهی

یکی دیگر از وجوه معنایی واژه قول، حکم و قضای الهی است. در آیه «مَا يُبَدِّلُ الْقَوْلُ لَدَيْهِ وَ مَا أَنَا بِظَلَّامٍ لِلْعَبِيدِ» (ق/۲۹) برخی از مفسران منظور از «قول» را مطلق قضای حتمی از سوی خداوند می‌دانند و آن، داخل کردن مجرمان در آتش است (طباطبایی، ۱۴۱۷: ۳۵۲/۱۸؛ مراغی، بی‌تا: ۱۶۴/۲۶). برخی دیگر همان تهدیدها و بیاناتی دانسته‌اند که خداوند بارها در قرآن از آن سخن گفته است (طبرسی، ۱۳۷۰: ۲۶۸/۲۳؛ طوسی، بی‌تا: ۳۶۸/۹، زمخشری، ۱۴۰۷: ۳۸۸/۴؛ فخررازی، ۱۴۲۰: ۱۴۰/۲۸، آلوسی، ۱۴۱۵، ۳۳۷/۱۳؛ مکارم شیرازی، ۱۳۷۴: ۲۷۳/۲۲). بنابراین می‌توان گفت منظور از قول الهی همان قضای الهی است که به صورت وعد و وعید در قرآن آمده و هر کس به آن‌ها عمل نکند جهنمی خواهد شد.

۶،۷ اجابت تکوینی

در برخی از آیات قرآن، از سخن گفتن پاره‌ای از عناصر طبیعی مانند زمین و آسمان سخن به میان آمده است، مثل: «ثُمَّ اسْتَوَىٰ إِلَى السَّمَاءِ وَ هِيَ دُخَانٌ فَقَالَ لَهَا وَ لِلْأَرْضِ ائْتِيَا طَوْعًا أَوْ كَرْهًا قَالَتَا أَتَيْنَا طَائِعِينَ» (فصلت/۱۱). از دیدگاه برخی مفسران «قالتا» سخن گفتن حقیقی است (ابوحیان، ۱۴۲۰: ۲۸۹/۹). برخی دیگر گفته‌اند این گونه سخن گفتن در مورد زمین و آسمان به صورت تکوینی و تسخیری از سوی خداوند است نه به صورت خطاب نمودن ظاهری؛ و مسلم است که زمین و آسمان فرمان خدا

است و اگر پیامبر نبوده، به او الهام شده است (طبرسی، ۱۳۷۲: ۷۵۷/۶). علامه طباطبایی گفته «قُلْنَا يَا ذَا الْقُرْآنِ...» دلالت ندارد بر اینکه ذی‌القرنین پیغمبری بوده که به او وحی می‌شده، چون قول خدا اعم از وحی، مختص به نبوت است. جمله «ثُمَّ يَرُدُّ إِلَى رَبِّهِ فَيَعْدِبُهُ...» از آنجا که نسبت به خدای تعالی در سیاق غیبت آمده خالی از اشعار به این معنا نیست که مکالمه خدا با ذوالقرنین توسط پیغمبری که همراه وی بوده صورت گرفته است (طباطبایی، ۱۴۱۷: ۳۶۰/۱۳). از آنجا که در حدیثی از امام علی(ع) نقل شده که ذوالقرنین پیامبر نبوده بلکه بنده‌ای از بندگان خدا بوده (ابن بابویه، ۱۴۰۴: ۱۲۱؛ همو، ۱۳۹۵: ۳۹۳/۲)، نظر صحیح درباره معنی «قُلْنَا»، همان الهام است که ذکر شد.

۶،۵ اراده

یکی دیگر از وجوه واژه قول در قرآن، «اراده» است. گاهی در قرآن کریم در بیان اراده خداوند برای انجام کاری از واژه «قُلْنَا»، از ریشه «قول» استفاده شده است. به عنوان نمونه می‌توان به آیات زیر اشاره کرد:

الف) خداوند در سوره انبیا به آتشی که برای سوزاندن حضرت ابراهیم آماده شد، می‌فرماید: «قُلْنَا يَا نَارُ كُونِي بَرْدًا وَ سَلَامًا عَلَىٰ إِبْرَاهِيمَ» (الانبیاء/۶۹). در تفسیر این آیه، برخی از مفسران، اراده سرد کردن آتش توسط خداوند را مطرح نموده‌اند (طبرسی، ۱۳۷۲: ۸۷/۷؛ دخیل، ۱۴۲۲: ۴۳۲؛ قشیری، بی‌تا: ۵۰۹/۲). علامه طباطبایی آن را خطابی تکوینی می‌داند که خاصیت سوزاندن را از آتش گرفته است (طباطبایی، ۱۴۱۷: ۳۰۳/۱۴).

ب) درباره آیه «إِنَّمَا قَوْلُنَا لِشَيْءٍ إِذَا أَرَدْنَاهُ أَنْ نَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ» (نحل/۴۰) گفته شده منظور از واژه قول در آن، اراده ایجاد است (طباطبایی، ۱۴۱۷: ۲۴۹/۱۲). علامه در جای دیگر می‌فرماید: جمله «أَنْ يَقُولَ لَهُ كُنْ» خبر است برای کلمه «إِنَّمَا أَمْرُهُ» و معنایش این است که خداوند آن چیز را با کلمه «کن» مورد خطاب قرار می‌دهد. کلام در آیه مورد

۶٫۹ حضرت عیسی(ع)

وجود حضرت عیسی(ع) از دیگر کاربردهای معنایی واژه «قول» در قرآن کریم است: «ذَلِكَ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ قَوْلَ الْحَقِّ الَّذِي فِيهِ يَمْتَرُونَ» (مریم/۳۴). فخررازی سه وجه درباره آن محتمل می‌داند: یکی اینکه او قول حق است. حق اسم خداست و فرقی ندارد که گفته شود عیسی کلمه الله یا قول الحق. دوم اینکه تأکید ما قبل است که حضرت عیسی فرزند مریم است. سوم اینکه خبر مبتدا محذوف است یعنی مطالبی که درباره حضرت عیسی گفته شد، حق است (فخررازی، ۱۴۲۰: ۵۳۸/۲۱). علامه قول سوم را پذیرفته و بر این باور است که تقدیر کلام «اقول قول الحق» است و جمله «الَّذِي فِيهِ يَمْتَرُونَ» یعنی آنکه درباره اش شك و نزاع می‌کنند، وصف عیسی است و معنایش این است که این همان عیسی بن مریم است که درباره اش شك و نزاع می‌کنند (طباطبایی، ۱۴۱۷: ۴۸/۱۴؛ طوسی، بی‌تا: ۱۲۵/۷). آلوسی نیز گفته منظور از قول در اینجا حضرت عیسی(ع) است (آلوسی، ۱۴۱۵: ۴۰۹/۸). راغب گفته نامیده شدن عیسی (ع) به «قول»، از جانب خداوند مثل نامیدن او به «کلمه» است که فرمود: «... وَ كَلِمَتُهُ أَلْقَاهَا إِلَى مَرْيَمَ ...» (۱۷۱/نساء) (راغب، ۱۴۱۲: ۶۸۹).

پس می‌توان گفت «قول حق» به این معنی است که او با فعل امر «کن»، یعنی بدون پدر، خلق شده است، همان‌طور که در سوره آل عمران می‌فرماید که مَثَلُ حَضْرَتِ عِيسَى مَثَلُ حَضْرَتِ آدَمَ است که هر دو از کلمه کن به وجود آمدند: «إِنَّ مَثَلَ عِيسَى عِنْدَ اللَّهِ كَمَثَلِ آدَمَ خَلَقَهُ مِنْ تُرَابٍ ثُمَّ قَالَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ» (آل عمران/۵۹).

«بعث»، «قرآن» یا «پیامبر»(ص)

مفسران، در تفسیر واژه «قول» در آیه «إِنَّكُمْ لَفِي قَوْلٍ مُخْتَلِفٍ» (ذاریات/۸) معانی بعث، قرآن و پیامبر(ص) را مطرح کرده‌اند. نظر برخی مفسران (کاشانی، ۱۴۲۳: ۴۶۶/۶؛ هواری، ۱۴۲۶: ۱۹۴/۴) و لغت‌شناسان (راغب، ۱۴۱۲: ۶۸۹) این است که بعث برانگیختن پس از مرگ است اما در آن اختلاف دارند.

را اجابت کرده‌اند که از آن با واژه «قالتا» تعبیر شده است (طبرسی، ۱۳۷۲: ۸/۹؛ آلوسی، ۱۴۱۵: ۳۵۶/۱۲؛ زمخشری، ۱۴۰۷: ۱۸۸/۴؛ آلوسی، ۱۴۱۵: ۳۵۶/۱۲؛ طوسی، بی‌تا: ۱۱۱/۹). علامه طباطبایی نیز مجموع دو جمله «ائتیا» را فرمان خداوند و جمله «أتینا» را پاسخ زمین و آسمان می‌داند تا صفت ایجاد و تکوین را ممثل کند و عوام بتوانند آن را درک کنند و اینکه به آسمان و زمین فرمان می‌دهد که «ائتیا طوعاً أَوْ كَرْهاً»، چه بخواهید و چه نخواهید باید بیایید، کلمه و فرمان تکوینی است، نه اینکه خداوند چنین سخنی گفته باشد، بلکه همان امر تکوینی است که در هنگام ایجاد موجودی صادر می‌کند و آیه «إِنَّمَا أَمْرُهُ إِذَا أَرَادَ شَيْئًا أَنْ يَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ» (یس/۸۲) از آن خبر می‌دهد (طباطبایی، ۱۴۱۷: ۳۳۶/۱۷). بنابراین در این آیات سخن گفتن ظاهری عناصری چون آسمان، زمین و جهنم مدنظر نیست، (هر چند سخن گفتن حقیقی آن‌ها بعید نیست)، بلکه اجابت تکوینی و اطاعت‌پذیری آن‌ها مدنظر است که بر این اساس یکی از وجوه معنایی قول نیز به شمار می‌رود.

۶٫۸ سخن گفتن غیر معمول

در مورد واژه قول در آیه: «يَوْمَ نَقُولُ لِجَهَنَّمَ هَلِ امْتَلَأَتْ وَ تَقُولُ هَلْ مِنْ مَزِيدٍ» (ق/۳۰) وجوه مختلفی مطرح شده است: اول این‌که هم سؤال و هم جواب زبان حال است. دوم این‌که خطاب در حقیقت به خازنان جهنم است، جواب هم جواب ایشان است، هر چند که به ظاهر آن را به جهنم نسبت داده است و سوم این‌که خطاب و پاسخش به همان معنای ظاهری و واقعی است (طبرسی، ۱۳۷۲: ۲۲۱/۹). علامه طباطبایی همین وجه سوم را صحیح می‌داند (طباطبایی، ۱۴۱۷: ۳۵۳/۱۸). از آنجایی که در قرآن از سخن گفتن اعضا و جوارح در روز قیامت سخن می‌گوید (فصلت/۲۱) و از آنجایی که همه هستی شعور دارند و خداوند را تسبیح می‌کنند (جمعه/۱) به نظر می‌رسد واژه «تقول» در اینجا سخن گفتن غیر معمول است که برای خیلی از انسان‌ها مشهود نیست.

نیست بلکه اصل نسبت دادن کلام به خداوند مدنظر است.

۶/۱۱ عذاب و وعده عذاب

معنای دیگری که مفسران برای واژه «قول» ذکر کرده‌اند «عذاب» و یا «وعده عذاب و هلاکت» است که بعد از «سخن معمولی و متداول» نسبت به دیگر وجوه معانی با فراوانی بیشتری همراه است. با دقت در آیاتی که بیشتر مفسران «قول» در آن آیات را، به معنای «عذاب و یا وعده عذاب» گرفته‌اند، به دست می‌آید که در این آیات واژه «قول» با فعل «حَقَّ»، «سبق»، «وقع» و «وصل» همنشین شده است که معنای هر یک بر اساس این همنشینی بررسی خواهد شد:

۶/۱۲ تحقق «قول»

بیشترین واژه‌ای که با «قول» همنشین شده، فعل «حَقَّ» است. ماده «حَقَّ» در ساخت فعلی سیزده بار به صورت ثلاثی مجرد در قرآن آمده که دوازده بار در قالب فعل ماضی «حَقَّ» و در یک مورد به صورت مضارع «یحَقُّ» آمده است. همراهی واژه «القول» با فعل «حَقَّ» هفت بار (اسراء/۱۶، قصص/۶۳، سجده/۱۳، فصلت/۲۵، احقاف/۱۸ و یس/۷) بوده و نیز یک بار با فعل مضارع «یحَقُّ» (یس/۷۰) آمده است. همچنین واژه «قول» یک بار به صورت معرفه به اضافه «قَوْلٌ رَبَّنَا» (صافات/۳۱) آمده و در تمام موارد فاعل فعل «حَقَّ» است که در تمام این آیات همنشینی فعل حق با واژه قول از تحقق قول حکایت دارد. در ادامه چند مورد از این آیات بررسی می‌شوند:

۱) «وَلَوْ شِئْنَا لَآتَيْنَا كُلَّ نَفْسٍ هُدَاهَا وَ لَكِنْ حَقَّ الْقَوْلُ مِنِّي لَأَمْلَأَنَّ جَهَنَّمَ مِنَ الْجِنَّةِ وَ النَّاسِ أَجْمَعِينَ» (سجده/۱۳). مفسران، بر این عقیده‌اند که «تحقق قول خداوند» در این آیه، «ثابت و استوار شدن سخن» و «قضای حتمی خداوند» بوده و گفته‌اند منظور از «قولی که محقق شده»، جمله «لَأَمْلَأَنَّ جَهَنَّمَ مِنَ الْجِنَّةِ وَ النَّاسِ أَجْمَعِينَ»، پر کردن دوزخ از جنیان و انسان‌های گناهکار به خاطر انکار توحید و

مفسران دیگر، علاوه بر بعث، «قرآن و پیامبر» (حقی بروسوی، بی‌تا: ۱۵۰/۹) یا اختلاف در خداوند را مطرح کرده‌اند (آلوسی، ۱۴۱۵: ۶/۱۴). کاشانی علاوه بر قیامت، به قرآن، نیز اشاره کرده است (کاشانی، ۱۴۲۳: ۴۴۶/۶). برخی نیز فقط اختلاف در امر محمد(ص) را بیان نموده‌اند (زمخشری، ۱۴۰۷: ۳۹۶/۴؛ طوسی، بی‌تا: ۳۸۰/۹؛ قشیری، بی‌تا: ۴۶۰/۳) و یا به قرآن (طباطبایی، ۱۴۱۷: ۳۶۶/۱۸؛ طبری، ۱۴۱۲: ۱۱۸/۲۶؛ بلخی، ۱۴۲۳: ۱۲۷/۴) و یا به هر دو (قرطبی، ۱۳۶۴: ۳۳/۱۷؛ بغدادی، ۱۴۱۵: ۱۹۲/۴؛ ابن جوزی، ۱۴۲۲: ۱۶۸/۴) اشاره کرده‌اند. وجوه اختلاف در قرآن، اموری مانند: سحر، کهانت و اساطیر الاولین و اختلاف در امر محمد(ص)، ساحر، کاهن و مجنون ذکر شده است.

البته با توجه به سیاق آیات قبل «إِنَّمَا تُوعَدُونَ لَصَادِقٌ وَ إِنَّ الدِّينَ لَوَاقِعٌ» (ذاریات/۵ و ۶) و آیات بعد «يَسْأَلُونَ أَيَّانَ يَوْمُ الدِّينِ» (ذاریات/۱۲) می‌توان گفت واژه قول در اینجا به معنای بعث و معاد است.

۶/۱۰ نسبت دادن سخن به کسی

خداوند در قرآن می‌فرماید: «وَ لَوْ تَقَوَّلَ عَلَيْنَا بَعْضَ الْأَقَاوِيلِ» (حاقه/۴۴) یعنی اگر پیامبر از نزد خود سخنی را به ما نسبت می‌داد رگ گردن او را می‌زدیم. برخی از مفسران اقاویل را هم به معنای دروغ و هم نسبت دادن چیزی به کسی دانسته‌اند؛ مثلاً طبرسی گفته اگر دروغی بر ما نسبت دهد و چیزی که ما نگفتیم از خود درآورده و به ما نسبت دهد (طبرسی، ۱۳۷۲: ۵۲/۱۰؛ آلوسی، ۱۴۱۵: ۶۰/۱۵). برخی مانند علامه طباطبایی و دیگران به معنای نسبت دادن دانسته و گفته‌اند وقتی کسی می‌گوید: فلانی بر من «تقول» کرد، معنایش این است که سخن و قولی از ناحیه خود تراشید و به من نسبت داد (طباطبایی، ۱۴۱۷: ۴۰۴/۱۹؛ فخررازی، ۱۴۲۰: ۴۳۴/۳۰؛ زمخشری، ۱۴۰۷: ۶۰۷/۳؛ طوسی، بی‌تا: ۱۱۰/۱۰). بنابراین می‌توان گفت با توجه به اصل معنای کلمه، نتیجه نسبت دادن سخن به کسی که آن را نگفته است، دروغ می‌باشد، اما در اینجا ما حاصل سخن مدنظر

کفر است که بر آن‌ها واجب شده است (طبرسی، ۱۳۷۲: ۵۱۵/۸؛ طباطبایی، ۱۴۱۷: ۲۵۳/۱۶؛ طوسی، بی‌تا: ۳۰۱/۸؛ فخررازی، ۱۴۲۰: ۱۴۴/۲۵؛ ابن‌عاشور، بی‌تا: ۱۵۶/۲۱؛ قرطبی، ۱۳۶۴: ۹۶/۱۴؛ ابن‌جوزی، ۱۴۲۲: ۴۳۹/۳؛ فضل‌الله، ۱۴۱۹: ۲۲۸/۱۸).

طبری، مورد خطاب آیه را، «مشرکین به خدا» گرفته و منظور از «تحقق قول» را آیه «فَذُوقُوا بِمَا نَسِيتُمْ لِقَاءَ يَوْمِكُمْ هَذَا إِنَّا نَسِينَاكُمْ وَ ذُوقُوا عَذَابَ الْخُلْدِ بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ» (سجده/۱۴) می‌داند (طبری، ۱۴۱۲: ۶۲/۲۱).

(۲) «قَالَ الَّذِينَ حَقَّ عَلَيْهِمُ الْقَوْلُ رَبَّنَا هَؤُلَاءِ الَّذِينَ أَغْوَيْنَا أَغْوَيْنَاهُمْ كَمَا غَوَيْنَا تَبَرَّأْنَا إِلَيْكَ مَا كُنَّا إِيَّانَا يَعْبُدُونَ» (قصص/۶۳). با توجه به آیه ۱۳ سجده که می‌فرماید: «... لَأَمْلَأَنَّ جَهَنَّمَ مِنَ الْجِنَّةِ وَالنَّاسِ أَجْمَعِينَ» این آیه از آیات و عید قرآن است (بیضاوی، ۱۴۱۸: ۱۸۲/۴). مفسران، این آیه را در مورد جنیان و شیاطین و افراد گمراه‌کننده مردم می‌دانند که وعده عذاب بر آن‌ها تحقق یافته است (طوسی، بی‌تا: ۱۶۸/۸؛ طبرسی، ۱۳۷۲: ۴۰۸/۷؛ بیضاوی، ۱۴۱۸: ۱۸۲/۴). همچنین گفته شده که آیه فوق در مورد پیشوایان شرک است که از پیروان خود تبری می‌جویند و به علت اغواء و گمراهی خود و پیروانشان قول الهی بر آنها تحقق یافته است (طباطبایی، ۱۴۱۷: ۶۴/۱۶).

(۳) «وَ إِذَا أَرَدْنَا أَنْ نُهْلِكَ قَرْيَةً أَمَرْنَا مُتْرَفِيهَا فَفَسَقُوا فِيهَا فَحَقَّ عَلَيْهَا الْقَوْلُ فَدَمَّرْنَاَهَا تَدْمِيرًا» (اسراء/۱۶). جمع زیادی از مفسران، مراد از «قول» را در این گونه آیات، وعده عذاب دانسته‌اند (فخررازی، ۱۴۲۰: ۳۱۴/۲۰؛ طوسی، بی‌تا: ۴۹۵/۶؛ طبرسی، ۱۳۷۲: ۶۲۶/۶؛ ابن‌عاشور، بی‌تا: ۴۴/۱۴؛ ابوحنبل، ۱۴۲۰: ۲۷/۷). برخی دیگر منظور از «قول» را در اینجا «کلمه عذاب» دانسته‌اند (طباطبایی، ۱۴۱۷: ۶۰/۱۳؛ فیض‌کاشانی، ۱۴۱۵: ۱۸۳/۳).

در آیات دیگری (از جمله یس/۷ و ۲۰، فصل/۲۵، احقاف/۱۸، صافات/۳۱) واژه «قول» با فعل «حق» آمده است که در این اثر مجال ذکر هر یک نیست.

دقت در آیات فوق نشان می‌دهد که در تمامی موارد، واژه «قول» با فعل ماضی «حق» و حرف اضافه «علی» (به استثنای آیه ۱۳ سوره سجده) آمده که نشان‌دهنده قطعیت وقوع است. محتوا و سیاق آیات، انذار و تهدید است و کسانی که «قول» بر آن‌ها محقق گردیده، کافران، مجرمان، اغواگران و گمراه‌کنندگان، منکران بعث و معاد، پیشوایان شرک و مترفین هستند. به همین دلیل در تمام این آیات «قول» به معنای عذاب، یا وعده عذاب و یا حکم عذاب که در حقیقت اشاره به تحقق حتمی و قطعی عذاب می‌باشد به کار رفته است. قابل ذکر است علاوه بر آیات فوق، در آیه «حَقَّ عَلَيْهِ الْعَذَابُ» (حج/۱۸) واژه «عذاب» با فعل «حق» و حرف جر «علی»، همراه شده است که این ترکیب با ترکیباتی که در آن دو واژه «حق» و «قول» همنشین شده‌اند شباهت زیادی دارد و این، نظر مفسران مبنی بر عذاب بودن «قول» در آیات پیش‌گفته را تأیید می‌کند.

۶/۱۲/۱ سبقت گرفتن «قول»

واژه «قول» سه بار با فعل «سَبَقَ» و مشتقات آن، همراه شده است. در دو مورد (مؤمنون/۲۷ و هود/۴۰) «قول» به عنوان فاعل فعل «سَبَقَ» و به معنای عذاب و یا وعده عذاب به کار رفته است. این آیات عبارت‌اند از:

(۱) «حَتَّىٰ إِذَا جَاءَ أُمَّرْنَا وَ فَارَ التَّنُورُ قُلْنَا أَحْمِلْ فِيهَا مِنْ كُلِّ زَوْجَيْنِ اثْنَيْنِ وَ أَهْلَكَ إِلَّا مَنْ سَبَقَ عَلَيْهِ الْقَوْلُ وَ مَنْ آمَنَ وَ مَا آمَنَ مَعَهُ إِلَّا قَلِيلٌ» (هود/۴۰). این آیه، قول خداوند به حضرت نوح در جریان طوفان است. مفسران معتقدند «قول» در این آیه به معنی وعده هلاکت (طبرسی، ۱۳۷۲: ۲۴۸/۵؛ ابوحنبل، ۱۴۲۰: ۱۵۲/۶؛ ابن‌جوزی، ۱۴۲۲: ۳۷۳/۲؛ طباطبایی، ۱۴۱۷: ۲۲۶/۱۰) و عذاب در لوح محفوظ است (بلخی، ۱۴۲۳: ۲۸۲/۲). درباره کسانی است که «قول» بر آن‌ها سبقت گرفته و از همسر نوح و پسرش کنعان (چون هر دو کافر بودند) به عنوان کسانی که باید هلاک شوند نام برده شده است (ابوالسعود، بی‌تا: ۲۰۸/۴؛ شبر، ۱۴۰۷: ۲۱۷/۳؛ سمرقندی، بی‌تا: ۱۵۰/۲).

«ظلم» در این آیه را «شُرک» دانسته‌اند که به سبب نشناختن حق معرفت پروردگار، عذاب بر آنها واجب شده است (ابن‌عاشور، بی‌تا: ۱۹: ۳۱۳؛ ثعلبی‌نیشابوری، ۱۴۲۲: ۲۲۶/۷). برخی مفسران گفته‌اند «واقع شدن قول» به معنای «واجب شدن عذاب وعده داده شده» است (طبرسی، ۱۳۷۲: ۳۶۷/۷؛ حقی بروسوی، بی‌تا: ۳۷۳/۶؛ سبزواری‌نجفی، ۱۴۱۹: ۳۸۹). برخی دیگر از مفسران به معنای عذاب یا دلیل و حجتی که بر آنها ثابت شده، دانسته‌اند (ابن‌جزی، ۱۴۱۶: ۱۰۸/۲؛ کرمی‌حویزی، ۱۴۰۲: ۱۸۶/۶). برخی تحقق قضای حتمی و نفوذ عذاب بر آنها به سبب ظلمشان را مطرح کرده‌اند (ثعلبی، ۱۴۱۸: ۲۶۰/۴؛ سیدقطب، ۱۴۱۲: ۲۶۶۸/۵). برخی هم به معنای «غضب و سخط خداوند» دانسته‌اند (ابن‌ابی‌حاتم، ۱۴۱۹: ۲۹۲۷/۹؛ میبیدی، ۱۳۷۱: ۲۵۹/۷). بنابر قول اکثر مفسران، در این آیات همنشینی فعل وقع با واژه قول بیانگر واقع شدن عذاب خداوند بر گروهی از مردم است.

۶،۱۲،۳ وصل «قول»

واژه «قول» با «وَصَلْنَا» در آیه «وَوَصَلْنَا لَهُمُ الْقَوْلَ لَعَلَّهُمْ يَتَذَكَّرُونَ» (قصص/۵۱) همنشین شده است. درباره مفهوم آن، چند وجه ذکر شده: ۱- خبر از امر دنیا و آخرت؛ ۲- اخبار انبیاء و هلاکت امت‌های نوح (ع)، هود (ع)، صالح (ع) و ... (طوسی، بی‌تا: ۱۶۱/۸؛ ماوردی، بی‌تا: ۲۵۷/۴)؛ ۳- منظور قرآن است که بلافاصله بعد از آن فرموده: «الَّذِينَ آتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ مِنْ قَبْلِهِ هُمْ بِهِ يُؤْمِنُونَ» (قصص/۵۳) یعنی برای متذکر شدن شما قرآن نازل کردیم (طباطبایی، ۱۴۱۷، ۵۴/۱۶؛ فخررازی، ۱۴۲۰: ۶۰۸/۲۴). بنابراین یکی از معانی آن اخبار هلاکت و بیان عذاب‌های گذشتگان است.

۷ نتایج پژوهش

با توجه به بررسی‌های به عمل آمده در پژوهش حاضر مشخص گردید که:

(۲) «فَأَوْحَيْنَا إِلَيْهِ أَنْ اصْنَعِ الْفُلْكَ بِأَعْيُنِنَا وَوَحَيْنَا قَادًا جَاءَ أَمْرُنَا وَفَارَ التَّنُّورُ فَاسْلُكْ فِيهَا مِنْ كُلِّ زَوْجَيْنِ اثْنَيْنِ وَ أَهْلَكَ إِلَّا مَنْ سَبَقَ عَلَيْهِ الْقَوْلُ مِنْهُمْ وَ لَا تُخَاطِبُنِي فِي الَّذِينَ ظَلَمُوا إِنَّهُمْ مُعْرِضُونَ» (مومنون/۲۷). مضمون آیه فوق، مشابه آیه ۴۰ سوره هود است و نظراتی مشابه آن‌چه در آنجا بیان شد در میان مفسران وجود دارد (شبر، ۱۴۰۷: ۲۷۲/۴؛ طیب، ۱۳۷۸: ۳۷۳/۹؛ حسینی‌شاه‌عبد‌الغظیمی، ۱۳۶۳: ۱۲۹/۹).

(۳) «لَا يَسْبِقُونَهُ بِالْقَوْلِ وَ هُمْ بِأَمْرِهِ يَعْمَلُونَ» (انبیاء/۲۷). در این آیه «قول» به صورت جار و مجرور و به عنوان متعلق فعل «سَبَقَ» به کار رفته است. اکثر مفسران، سبقت را در سخنان خداوند دانسته‌اند، به این معنا که تابع فرمان‌های الهی هستند چه در قول و چه در فعل (طوسی، بی‌تا: ۲۴۱/۷؛ طبرسی، ۱۳۷۲: ۷۲/۷؛ طباطبایی، ۱۴۲۰: ۲۷۵/۱۴؛ فخررازی، ۱۴۲۰: ۱۳۵/۲۲؛ ابوحیان، ۱۴۲۰: ۴۲۳/۷). با توجه به این آیات، همنشینی فعل سبق با واژه قول از سبقت گرفتن عذاب الهی در حق برخی پرده بر می‌دارد.

۶،۱۲،۲ واقع شدن «قول»

در دو آیه واژه «قول» با فعل «وقع» همنشین شده که اکثر مفسران «قول» را در این آیات، عذاب معنا کرده‌اند. این آیات عبارت‌اند از:

(۱) «وَ إِذَا وَقَعَ الْقَوْلُ عَلَيْهِمْ أَخْرَجْنَا لَهُمْ دَابَّةً مِنَ الْأَرْضِ تُكَلِّمُهُمْ أَنَّ النَّاسَ كَانُوا بِآيَاتِنَا لَا يُوقِنُونَ» (نمل/۸۲). برخی مفسران، «قول» را به معنای عذاب و وعید دانسته‌اند (طبرسی، ۱۳۷۲: ۳۶۵/۷؛ زحیلی، ۱۴۱۸: ۳۴/۲۰؛ محلی، ۱۴۱۶: ۳۸۷/۱). برخی از بعث و عذاب و برپایی قیامت سخن گفته‌اند (زمخشری، ۱۴۰۷: ۳۸۳/۳؛ مغنیه، ۱۴۲۴: ۴۰/۶؛ سبزواری‌نجفی، ۱۴۰۶: ۲۵۳/۵). فیض‌کاشانی قول را مواردی که در رجعت وعده داده شده، دانسته است (فیض‌کاشانی، ۱۴۱۸: ۹۱۵/۲) که به نظر می‌رسد با سیاق سازگاری داشته باشد.

(۲) «وَ وَقَعَ الْقَوْلُ عَلَيْهِمْ بِمَا ظَلَمُوا فَهُمْ لَا يَنْطِقُونَ» (نمل/۸۵). بعضی از مفسران، منظور از

۱- کلمه قول از نظر لغوی یا به معنی ترکیب‌بندی کلام در ذهن، عقیده (طبق یک نظر)، ظن و گمان و توجه کامل به اقوال دیگران است یا به معنای بیان و استعمال آن که به صورت قال و حال بیان می‌شود، یا حدّ و اندازه سخن، و یا حکمی است که توسط سخن بیان می‌شود.

۲- این واژه در قرآن کریم فقط به معنای معمول خود (سخن و کلام) به کار نرفته؛ بلکه از معانی خاص دیگری نیز برخوردار است. موارد کاربرد این واژه در قرآن کریم به دوازده وجه می‌رسد که عبارت‌اند از: سخن معمولی، سخن غیر متعارف، قول نفسی و باطنی، حکم و قضای الهی، اجابت تکوینی، وحی و قرآن، عذاب و وعده عذاب، اراده خداوند، الهام، وجود عیسی (ع)، پیامبر (ص) و قیامت؛ که کشف این وجوه معنایی در فهم بهتر مراد الهی مؤثر است. این ۱۲ مورد را می‌توان در سه شاخه اصلی تقسیم‌بندی کرد: الف: سخن گفتن: ۱- معمولی و متعارف مانند: سخن گفتن اعضای بدن، سخن گفتن با خود یا هم‌نوعان خود یا سخن گفتن غیر متعارف و نامشهود مانند: سخن گفتن جهنم؛ سخن گفتن با زمین (اجابت تکوینی)، نسبت دادن سخن به کسی ۲- سخن گفتن خداوند با انسان‌ها که از طریق وحی یا الهام است که نتیجه و فایده آن یا برای خود شخص است یا برای جهانیان است که در قالب قرآن و کتاب آسمانی آمده و قول نامیده شده است. ب- گاهی در قرآن از خلقت، اراده آفرینش اشیا و حضرت عیسی با کلمه قول، تعبیر شده است. ج- گاهی اوقات مراد از واژه قول، عذاب و قیامت بوده است.

۳- در استعمال لغوی، کلمه قول چند معنا داشت (اشتراک لفظی) که سه مورد آن با وجوه معنایی آن در قرآن مشترک بود: گفتار، قول نفسی و نسبت دادن قول به کسی.

۴- واژه «قول» الزاماً از جنس گفتار نیست، بلکه می‌تواند از جنس کردار و رفتار باشد. مانند مواردی که قول به معنای حکم و قضای الهی، اجابت تکوینی، عذاب، اراده خداوند، وجود عیسی (ع) و بعث و معاد به کار رفته بود.

۵- در میان وجوه معنایی حاصل شده برای واژه قول در تفاسیر قرآن کریم، سخن معمولی و متداول، بیشترین کاربرد معنایی را به خود اختصاص داده و پس از این معنا، عذاب و وعده عذاب، بیشترین بسامد را داشت.

منابع مالی:

این مقاله فاقد هرگونه منابع مالی است.

سهم نویسندگان:

مینا شمخی به عنوان نویسنده مسؤول و با همکاری فاطمه مرادی کهنکی و فریبا فروغی نسب این مقاله را نوشته‌اند. نویسنده مسؤول مسؤولیت این مقاله را بر عهده می‌گیرد.

تعارض منافع:

این مقاله فاقد هرگونه تعارض منافی است.

تقدیر و تشکر:

از همه اساتید و دوستانی که در ارتقای سطح کیفی مقاله یاری نموده‌اند تشکر و قدردانی می‌شود.

منابع

قرآن کریم

- ابن ابی حاتم، عبدالرحمن بن محمد (۱۴۱۹)، **تفسیر القرآن العظیم**، تحقیق اسعد محمد طیب، چاپ سوم، ریاض: مکتبه نزار مصطفی الباز.
- ابن اثیر، مبارک بن محمد (۱۳۶۷)، **النهاية في غريب الحديث و الأثر**، محقق: طناحی، محمود محمد، چاپ چهارم، قم: مؤسسه مطبوعاتی اسماعیلیان.
- ابن بابویه، علی بن حسین (۱۴۰۴)، **الامامه و التبصره من الحیره**، قم: مدرسه الإمام المهدی.
- _____ (۱۳۹۵)، **کمال الدین**، تهران: اسلامیة.
- ابن جزی، محمد بن احمد (۱۴۱۶)، **التسهیل لعلوم التنزیل**، تحقیق: عبدالله خالدی، چاپ اول، بیروت: دار الارقم بن ابی الارقم.
- ابن جنی، أبی الفتح عثمان (۱۳۷۱)، **الخصائص**، تحقیق محمد علی النجار، بیروت: عالم الکتب.
- ابن جوزی، عبدالرحمن بن علی (۱۴۲۲)، **زاد المسیر فی علم التفسیر**، تحقیق عبدالرزاق، المهدی، چاپ اول، بیروت: دار الکتب العربی.
- ابن درید، محمد بن حسن (۱۹۸۷)، **جمهرة اللغة**، تحقیق رمزی منیر بعلبکی، الطبعة الاولى، بیروت: دارالعلم للملایین.
- ابن سینا، حسین بن عبدالله (۱۴۳۵)، **الاشارات و التنبیها**، چاپ دوم، قم: النشر البلاغه.
- ابن شهر آشوب، محمد بن علی (۱۳۶۹)، **متشابه القرآن و مختلفه**، چاپ اول، قم: دار بیدار.
- ابن عاشور، محمد بن طاهر (بی تا)، **التحریر و التنبیور**، چاپ اول، بیروت: مؤسسه التاریخ.
- ابن فارس، احمد بن فارس (بی تا)، **معجم مقاییس اللغة**، قم: مکتب الاعلام الاسلامی.
- ابن قتیبه، عبدالله بن مسلم (بی تا)، **غریب القرآن**، چاپ اول، بیروت: دار و مکتبه الهلال.
- ابن منظور، محمد بن مکرم (۱۴۱۴)، **لسان العرب**، محقق/مصحح: میردامادی، جمال الدین، چاپ سوم، بیروت: دارالفکر.
- ابوالسعود، محمد بن محمد (بی تا)، **ارشاد العقل السلیم الی مزیای القرآن الکریم**، چاپ اول، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- ابو حیان، محمد بن یوسف (۱۴۲۰)، **البحر المحیط فی التفسیر**، تحقیق: صدقی محمد جمیل، چاپ اول، بیروت: دارالفکر.
- ازهری، محمد بن احمد (۲۰۰۱)، **تهذیب اللغة**، تحقیق محمد عوض مرعب، الطبعة الاولى، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- العوا، سلوی محمد (۱۳۸۲)، **بررسی زبان شناختی وجوه و نظایر در قرآن کریم**، ترجمه حسین سیدی، چاپ اول، تهران: انتشارات قدس رضوی.
- المنجد، محمد نورالدین (۱۹۹۹)، **الاشتراک اللفظی فی القرآن الکریم بین النظرية و التطبيق**، چاپ اول، بیروت: دار الفکر.
- آلوسی، سید محمود (۱۴۱۵)، **روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم**، تحقیق علی عبدالباری عطیة، چاپ اول، بیروت: دارالکتب العلمیه.
- بستانی، قاسم (۱۳۹۵)، «وجوه و نظایر حدیثی»، **حدیث و اندیشه (نیم سال نامه علمی ترویجی)**، شماره ۲۲، پاییز و زمستان، صفحات ۶۴-۹۱.

حقی بروسوی، اسماعیل (بی تا)، **تفسیر روح البیان**، چاپ اول، بیروت: دارالفکر.

دخیل، علی بن محمدعلی (۱۴۲۲)، **الوجیز فی تفسیر الکتاب العزیز**، چاپ دوم، بیروت: دارالتعارف للمطبوعات.

راغب، حسین بن محمد (۱۴۱۲)، **مفردات ألفاظ القرآن**، محقق/مصحح: داوودی، صفوان عدنان، چاپ اول، بیروت: دارالقلم.

زییدی، محمد مرتضی (۱۴۱۴)، **تاج العروس من جواهر القاموس**، محقق/مصحح: علی، هلالی و علی سیری، چاپ اول، بیروت: دارالفکر.

زحیلی، وهبة بن مصطفى (۱۴۱۸)، **التفسیر المنیر فی العقیدة والشریعة والمنهج**، چاپ دوم، بیروت- دمشق: دار الفکر المعاصر.

زمخشری، محمود بن عمر (۱۴۰۷)، **الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل**، چاپ سوم، بیروت: دارالکتاب العربی.

_____ (۱۹۷۹)، **أساس البلاغة**، چاپ اول، بیروت: دار صادر.

سبزواری نجفی، محمد بن حبیب الله (۱۴۰۶)، **الجدید فی تفسیر القرآن المجید**، چاپ اول، بیروت: دارالتعارف للمطبوعات.

_____ (۱۴۱۹)، **ارشاد الازهان الی تفسیر القرآن**، چاپ اول، بیروت: دارالتعارف للمطبوعات.

سمرقندی، نصر بن محمد (بی تا)، **بحر العلوم**، تحقیق: ابوسعید عمر بن غلامحسن عمروی، چاپ اول، بیروت: دارالفکر.

سید قطب، ابراهیم حسین (۱۴۱۲)، **فی ظلال القرآن**، چاپ هفدهم، بیروت- قاهره: دارالشروق.

شبر، سید عبدالله (۱۴۰۷)، **الجواهر الثمین فی تفسیر الکتاب المبین**،

بستانی، فؤاد افرام (۱۳۷۵)، **فرهنگ ابجدی**، ترجمه رضا مهیار، چاپ دوم، تهران: انتشارات اسلامی.

بغدادی، علاءالدین علی بن محمد (۱۴۱۵)، **لباب التأویل فی معانی التنزیل (تفسیر الخازن)**، تحقیق: محمد علی شاهین، چاپ اول، بیروت: دار الکتب العلمیة.

بغوی، حسین بن مسعود (۱۴۲۰)، **معالم التنزیل فی تفسیر القرآن**، تحقیق: عبدالرزاق المهدی، چاپ اول، بیروت: دار احیاء التراث العربی.

بلخی، مقاتل بن سلیمان (۱۴۲۳)، **تفسیر مقاتل بن سلیمان**، تحقیق شحاته، عبدالله محمود، چاپ اول، بیروت: دار احیاء التراث.

بیضاوی، عبدالله بن عمر (۱۴۱۸)، **أنوار التنزیل و أسرار التأویل**، تحقیق: محمد عبدالرحمن المرعشلی، چاپ اول، بیروت: دار احیاء التراث العربی.

ثعالبی، عبدالرحمن بن محمد (۱۴۱۸)، **جواهر الحسان فی تفسیر القرآن**، تحقیق: محمدعلی معوض و عادل احمد عبدال موجود، چاپ اول، بیروت: دار احیاء التراث العربی.

ثعلبی نیشابوری، احمد بن ابراهیم (۱۴۲۲)، **الکشف و البیان عن تفسیر القرآن**، تحقیق: ابومحمد بن عاشور، چاپ اول، بیروت: دار احیاء التراث العربی.

جرجانی، علی بن محمد (بی تا)، **التعریفات**، تهران: ناصر خسرو.

جوهری، اسماعیل بن حماد (۱۴۰۷)، **تاج اللغة و صحاح العربیة**، تحقیق عطار أحمد عبد الغفور، الطبعة الرابعة، بیروت: دار العلم للملایین.

حسینی شاه عبدالعظیمی، حسین بن احمد (۱۳۶۳)، **تفسیر اثنا عشری**، چاپ اول، تهران: انتشارات میقات.

شیخی، تهران: انتشارات آستان قدس رضوی.

غزالی، محمدبن محمد (بی تا)، **المستصفی من علم الاصول**، تحقیق ابراهیم محمد رمضان، بیروت-لبنان: شركة دارالأرقم بن ابی الأرقم.

فارابی، محمدبن محمد (۱۹۸۵)، **المنطق عند الفارابی**، بیروت: چاپ رفیق العجم.

فخررازی (۱۴۲۰)، محمدبن عمر، **مفاتیح الغیب**، چاپ سوم، بیروت: داراحیاء التراث العربی.

فراء، یحیی بن زیاد (۱۹۸۰)، **معانی القرآن**، تحقیق: احمد نجاتی/محمدعلی نجار/عبدالفتاح اسماعیل شلب، چاپ اول، مصر: دارالمصریه للتألیف و الترجمة.

فضل الله، سیدمحمدحسین (۱۴۱۹)، **تفسیر من وحی القرآن**، بیروت: دارالملاک للطباعة والنشر.

فیروزآبادی، محمدبن یعقوب (بی تا)، **القاموس المحیط**، بیروت: دارالمعرفه.

فیض کاشانی، محمدمحسن (۱۴۰۶)، **الوافی**، چاپ اول، اصفهان: کتابخانه امام علی (ع).

_____ (۱۴۱۵)، **تفسیر الصافی**، تحقیق حسین اعلمی، چاپ دوم، تهران: انتشارات الصدر.

_____ (۱۴۱۸)، **الأصفی فی تفسیر القرآن**، تحقیق محمدحسین درایتی و محمدرضا نعمتی، چاپ اول، قم: مرکز انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی.

فیومی، أحمدبن محمد (۱۴۱۴)، **المصباح المنیر فی غریب الشرح الکبیر**، چاپ دوم، قم: دارالهجرة.

قرشی، سیدعلی اکبر (۱۳۷۱)، **قاموس قرآن**، چاپ ششم، تهران: دارالکتب الإسلامیة.

تحقیق: سید محمد بحرالعلوم، چاپ اول، کویت: مکتبة الألفین.

صفوی، کورش (۱۳۷۹)، **درآمدی بر معنی شناسی**، چاپ اول، تهران: انتشارات سورة مهر.

طباطبایی، سیدمحمدحسین (۱۴۱۷)، **المیزان فی تفسیر القرآن**، چاپ پنجم، قم: دفتر انتشارات اسلامی جامعة مدرسین حوزه علمیه قم.

طبرسی، فضل بن حسن (۱۳۷۲)، **مجمع البیان فی تفسیر القرآن**، تحقیق: محمدجواد بلاغی، چاپ سوم، تهران: انتشارات ناصر خسرو.

طبری، محمدبن جریر (۱۴۱۲)، **جامع البیان فی تفسیر القرآن**، چاپ اول، بیروت: دارالمعرفه.

طریحی، فخرالدین (۱۳۷۵)، **مجمع البحرين**، محقق/مصحح: حسینی اشکوری، احمد، چاپ سوم، تهران: ناشر مرتضوی.

طنطاوی، سیدمحمد (بی تا)، **التفسیر الوسیط للقرآن الکریم**، چاپ اول، قاهره: دارنهضة مصر للطباعة و النشر.

طوسی، محمدبن حسن (۱۴۰۷)، **تهذیب الأحکام**، محقق/مصحح: خرسان، حسن الموسوی، چاپ چهارم، تهران: دارالکتب الإسلامیة.

_____ (بی تا)، **التبیین فی تفسیر القرآن**، تحقیق: احمد قصیرعاملی، چاپ اول، بیروت: داراحیاء التراث العربی.

طیب، سیدعبدالحسین (۱۳۷۸)، **اطیب البیان فی تفسیر القرآن**، چاپ دوم، تهران: انتشارات اسلام.

عبدالباقی، محمدفواد (۱۴۰۸)، **المعجم المفهرس لألفاظ القرآن الکریم**، الطبعة الثانية، قاهره: دارالحديث.

عبدالتواب، رمضان (۱۳۶۷)، **مباحثی در فقه اللغة و زبان شناسی عربی**، ترجمة حمیدرضا

مراغی، احمد بن مصطفی (بی تا)، **تفسیر المراغی**، چاپ اول، بیروت: دار احیاء التراث العربی.

مشکینی، علی (۱۳۸۱)، **ترجمة قرآن**، چاپ دوم، قم: الهادی.

مصطفوی، حسن (۱۴۳۰)، **التحقیق فی کلمات القرآن الکریم**، چاپ سوم، بیروت: دارالکتب العلمیة مرکز نشر آثار علامه مصطفوی.

مغنیة، محمد جواد (۱۴۲۴)، **تفسیر الکاشف**، چاپ اول، تهران: دارالکتب الإسلامیة.

مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۴)، **تفسیر نمونه**، چاپ اول، تهران: دارالکتب الإسلامیة.

میبدی، احمد بن محمد (۱۳۷۱)، **کشف الاسرار و عدة الابرار**، تحقیق علی اصغر حکمت، چاپ پنجم، تهران: انتشارات امیرکبیر.

میرزا خسروانی، علی رضا (۱۳۹۰)، **تفسیر خسروی**، تحقیق: محمد باقر بهبودی، چاپ اول، تهران: انتشارات اسلامیة.

واحدی نیشابوری، علی بن احمد (۱۴۱۵)، **الوجیز فی تفسیر الکتاب العزیز**، چاپ اول، بیروت: دارالقلم.

هواری، هود بن محکم (۱۴۲۶)، **تفسیر کتاب الله العزیز**، چاپ اول، الجزایر: دار البصائر.

قرطبی، محمد بن احمد (۱۳۶۴)، **الجامع لأحكام القرآن**، چاپ اول، تهران: انتشارات ناصر خسرو.

قشیری، عبدالکریم (بی تا)، **لطائف الاشارات**، تحقیق: ابراهیم بسیونی، چاپ: سوم، مصر: هیئة المصریة العامة للکتاب.

کاشانی، ملا فتح الله (۱۴۲۳)، **زبدة التفاسیر**، تحقیق بنیاد معارف اسلامی، چاپ اول، قم: بنیاد معارف اسلامی.

_____ (۱۳۳۶)، **تفسیر منهج الصادقین فی الزام المخالفین**، تهران: کتاب فروشی محمد حسن علمی.

کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷)، **الکافی**، محقق غفاری علی اکبر و آخوندی، محمد، چاپ چهارم، تهران: دارالکتب الإسلامیة.

کرمی حویزی، محمد (۱۴۰۲)، **التفسیر لکتاب الله المنیر**، قم: چاپخانه علمیه.

ماوردی، علی بن محمد (بی تا)، **النکت و العیون**، بیروت: دارالکتب العلمیة.

محلّی، جلال الدین و جلال الدین سیوطی (۱۴۱۶)، **تفسیر الجلالین**، تحقیق عبدالرحمن بن ابی بکر سیوطی، چاپ اول، بیروت: مؤسسه النور للمطبوعات.